

Spring and Summer 2025, 2 (3), 156-165.

The role of water resources in the evolution of Muslim relations with the Jewish tribes of Medina

Fatemeh Vahedi¹ | Masoud Bahramian²

1. Corresponding Author, Master of Arts in Islamic History, Al-Zahra University, TEHRAN, IRAN. E-mail: fatemehvahedi358@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, BIRJAND, IRAN. E-mail: m.bahramian@birjand.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research</p> <p>Article history: Received: 31 January 2025 Accepted: 21 July 2025 Published online: 6 September 2025</p> <p>Keywords: Geography of Medina, coexistence, conflict, the Prophet's strategies, Muslims, Jews.</p>	<p>After the migration of the Prophet Muhammad to Medina, relations between Muslims and the three Jewish tribes of the city, namely Banu Qaynuqa, Banu Nadir, and Banu Qurayza, were initially based on peace and coexistence treaties; however, over time, these relations were accompanied by social, economic, and military tensions. With the aim of analyzing the role of geography in the development of these relations, this study examines the natural geography of Medina (climatic and environmental characteristics) and the distribution of Jewish castle settlements in the context of Medina's geography. The findings of the study show that the geography of Medina, in addition to providing an initial basis for interactions and coexistence, became an obstacle to the continuation of these relations over time. The limitation of natural resources, the strategic dispersion of settlements, and the impact of environmental conditions on military strategies were important factors in the formation of conflicts between Muslims and Jewish tribes. The present study analyzes historical data and related evidence using a descriptive-analytical method and concludes that the geography of Medina not only paved the way for social and political changes, but also played a structural role in creating and intensifying tensions between groups. The Prophet of Islam managed this crisis with a combination of legal, political, and military strategies, such as drafting the Treaty of Medina, encouraging the endowment of wells, seizing castles after the Jews violated the treaty, and fair distribution of water.</p>

Cite this article: Vahedi, Fatemeh, Bahramian, Masoud, Second. (2025). The role of water resources in the evolution of Muslim relations with the Jewish tribes of Medina. *New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran*, 2 (3), 156-165.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/nrihs.2025.2062208.1048>

سال دوم، شماره دوم (پیاپی ۳)، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ۱۵۶-۱۶۵.

نقش منابع آبی در تحول روابط مسلمانان با قبایل یهودی مدینه

فاطمه واحدی^۱ | مسعود بهرامیان^۲

۱. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: fatemehvahedi358@yahoo.com

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: m.bahramian@birjand.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۲</p> <p>پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: جغرافیای مدینه، همزیستی، منازعه، راهکارهای پیامبر (ص)، مسلمانان، یهودیان.</p>	<p>پس از هجرت پیامبر اسلام (ص) به مدینه، روابط میان مسلمانان و سه قبیله یهود این شهر به نام بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه، ابتدا بر اساس پیمان‌های صلح و همزیستی شکل گرفت؛ اما با گذشت زمان این روابط با تنش‌های اجتماعی، اقتصادی و نظامی همراه شد. پژوهش حاضر با هدف تحلیل نقش جغرافیا در تحول این روابط، به بررسی جغرافیای طبیعی مدینه (ویژگی‌های اقلیمی و محیطی) و پراکندگی سکونت گاه‌های قلعه‌های یهودیان در بستر جغرافیای مدینه می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جغرافیای مدینه، علاوه بر فراهم آوردن بستری اولیه برای تعاملات و همزیستی، با گذر زمان به مانعی برای استمرار این روابط تبدیل شد. محدودیت منابع طبیعی، پراکندگی استراتژیک سکونت گاه‌ها و تأثیر موقعیت محیطی در استراتژی‌های نظامی، عامل مهمی در شکل‌گیری منازعات میان مسلمانان و قبایل یهودی به شمار می‌رفت. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به تحلیل داده‌های تاریخی و شواهد مرتبط به آن پرداخته و نتیجه می‌گیرد که جغرافیای مدینه نه تنها زمینه‌ساز تغییرات اجتماعی و سیاسی بود، بلکه به عنوان یک عامل ساختاری در ایجاد و تشدید تنش‌ها میان گروه‌ها ایفای نقش کرد. پیامبر اسلام (ص) با راهکارهای ترکیبی حقوقی، سیاسی، نظامی مانند تدوین پیمان نامه مدینه، تشویق به وقف چاه‌ها، تصرف قلعه‌ها بعد از نقض پیمان توسط یهودیان و تقسیم عادلانه آب به مدیریت این بحران پرداختند.</p>

استناد: واحدی، فاطمه، بهرامیان، مسعود (۱۴۰۴). نقش منابع آبی در تحول روابط مسلمانان با قبایل یهودی مدینه. پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، سال دوم، شماره ۲ (۳)، ۱۵۶-۱۶۵.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

۱. مقدمه

شهر مدینه پیش از هجرت پیامبر اسلام^(ص) محل سکونت گروه‌هایی از قبایل عرب و یهودی بود که با وجود تعاملات اقتصادی و اجتماعی، روابطی پراکنده و آمیخته به نزاع و رقابت داشتند. یهودیان به عنوان ساکنان دیرینه این منطقه، با تکیه بر موقعیت جغرافیایی ممتاز این شهر - واقع در مسیر کاروان‌های تجاری حجاز به شام و یمن - و بهره‌برداری از عوارض طبیعی مانند چاه‌های آب، از جایگاه اقتصادی و امنیتی مهمی برخوردار بودند. این انحصار جغرافیایی، یهودیان را به بازیگران عرصه تجارت و کشاورزی تبدیل کرده بود. با هجرت پیامبر اکرم^(ص) و ورود مسلمانان به مدینه، این توازن دیرینه به چالش کشیده شد. مسلمانان که در پی ایجاد پایگاهی امن برای نشر دعوت اسلامی بودند، ناگزیر با واقعیت‌های جغرافیایی مدینه روبرو شدند. منابع حیاتی مانند آب و زمین‌های کشاورزی در اختیار یهودیان بود؛ به همین دلیل مسلمانان پس از ورود به این شهر با چالش‌های زیادی همراه شدند. بنا به اهمیت موضوع، این پژوهش در پی پاسخ به دو پرسش ذیل است:

- منابع آبی مدینه چه نقشی در شکل‌گیری و تداوم تنش‌های بین مسلمانان و یهودیان ایفا کرد؟

- راهکارهای پیامبر اکرم^(ص) برای کاهش تنش‌های ایجادشده و خنثی‌سازی مزیت‌های جغرافیایی یهودیان شامل چه مواردی می‌شد؟

بررسی پیشینه مطالعات مرتبط با یهود و مسلمانان در مدینه نشان می‌دهد که این موضوع از زوایای گوناگونی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. خوانین زاده در کتاب پیامبر و یهود مدینه (۱۳۹۱) در پنج بخش به روابط یهودیان و پیامبر در مدینه پرداخته است. بخش ابتدایی سخن از نژاد یهودیان است و در بخش دوم علل ورود یهودیان به مدینه بررسی شده است. بخش سوم پیمان‌نامه مدینه و بخش

چهارم، فعالیت‌ها و کارشکنی‌های یهودیان علیه پیامبر^(ص) را پوشش می‌دهد. نویسندگان در بخش پایانی به جنگ‌های نظامی پیامبر^(ص) با یهودیان پرداخته است. این درحالی است که تحلیل نبردهای پیامبر با یهودیان، بدون در نظر گرفتن تأثیر عوارض طبیعی در به وجود آمدن جنگ‌ها و کارشکنی‌های یهود، کاری بیهوده است. یافته‌های تحقیق عبداللہی و خلیلی در مقاله «چرایی تحول گفتمان رسول خدا^(ص) در برخورد با یهودیان مدینه بر اساس قرآن کریم» (۱۴۰۲) نشان می‌دهد که پیامبر^(ص) در ابتدا براساس آیات نازل شده در تلاش بوده روابط مسالمت‌آمیزی با یهودیان داشته باشد، اما آن‌ها در مقابل آیات قرآن ایستادگی نموده و به مجادله پرداختند. پیامبر اکرم^(ص) براساس آیات قرآن از آن‌ها روی‌گردان شد و در نهایت جنگ با آن‌ها را به عنوان آخرین دستور الهی انتخاب نمود. نویسندگان در این مقاله گفتمان پیامبر^(ص) را براساس عوامل دینی تبیین کرده است، در صورتی که نقش رقابت بر سر منابع حیاتی به عنوان محرک تغییر گفتمان بررسی نشده است. از سوی دیگر تأثیر شکست انحصار جغرافیایی یهود بر تقویت گفتمان استقلال مسلمانان نادیده گرفته شده است. کارگران و هاشمیان در پژوهش «راهبردهای مدیریت فرهنگی اجتماعی پیامبر اکرم^(ص) در مواجهه با یهودیان مدینه» (۱۴۰۱) تلاش کرده‌اند با استفاده از الگوی SWOT راهبردهای مدیریت فرهنگی پیامبر^(ص) را در مواجهه با یهودیان، شناسایی و طبقه‌بندی کنند. آن‌ها اساسی‌ترین راهکارها را خنثی‌سازی و مقاوم‌سازی مسلمانان در مقابله با جنگ فرهنگی و دستیابی به استقلال فرهنگی معرفی کرده‌اند. مهدوی فخر و کریمی نیا و انصاری مقدم در مقاله «رفتارشناسی پیامبر اکرم^(ص) در تعاملات اجتماعی با یهودیان مدینه» (۱۴۰۰) با تأکید بر پیمان‌نامه میان مسلمانان و یهودیان مدینه به بررسی رفتار پیامبر^(ص) در تعاملات اجتماعی با یهودیان پرداخته‌اند.

- جغرافیای طبیعی مدینه با تعیین دسترسی به منابع حیاتی (آب، زمین، وادی‌ها و...)، به عاملی کلیدی در شکل‌گیری و تشدید تنش‌های یهود و مسلمانان تبدیل شد.

- پیامبر اکرم (ص) با به کارگیری راهکارهای ترکیبی، حقوقی، اقتصادی و اجتماعی، مبتنی بر شناخت از جغرافیای طبیعی مدینه، موفق شد مزیت‌های استراتژیک یهودیان را خنثی کند، منابع حیاتی را بازتوزیع عادلانه نماید و همبستگی امت اسلامی را حول محور مسجدالنبی تقویت کند.

۲. ساکنین شهر مدینه پیش از هجرت

یثرب از جمله شهرهای باستانی حجاز است که نام آن در کتیبه‌های شهرهای جنوبی عربستان مانند معین آمده است. بطلمیوس از یثرب به نام «یثربا» نام می‌برد. یثرب را به معنای زمینی که سنگ‌های آن آتشفشانی است، سرزنش و نکوهش نامیده‌اند که بعد از مهاجرت رسول خدا (ص) به «مدینه النبوی» و به اختصار «مدینه» تغییر نام یافت. در وجه تسمیه دیگر آن شهر آمده است به دلیل انتساب به یثرب بن قانیه از نوادگان سام بن نوح به یثرب شهرت پیدا کرده است (مسعودی، ۱۳۷۸: ۱۴۸/۲). عمالقه نخستین قبیله‌ای بودند که در یثرب سکونت کرده و به ساخت خله و قلعه پرداخته و درختان نخلی در آنجا کاشتند (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۸۴). سپس قبایل یهودی و به دنبال سیل در عربستان، قبیله‌های اوس و خزرج از جنوب عربستان به یثرب آمدند و در کنار یهودیان ساکن شدند.

سکونت یهودیان در مدینه به سده‌های پیش از اسلام بازمی‌گردد و ریشه در مهاجرت‌های تاریخی یهودیان به شبه جزیره عربستان دارد. محققین بر این باورند که پس از سرکوب شورش یهودیان علیه رومیان در سال ۷۰ م و تخریب معبد اورشلیم به دست تیتوس، موجی از یهودیان به مناطق مختلف از جمله حجاز مهاجرت کردند. این گروه‌ها در مناطق حاصلخیزی مانند یثرب، خیبر، فدک و وادی القری

نویسندگان، سه شاخص اصلی صبر، مدارا و قاطعیت در برخورد با اقلیت‌های دینی به ویژه یهودیان را از مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش خود می‌دانند. علی بیگی و یوسفی فر در مقاله «واکاوی روابط اقتصادی مسلمانان با یهود مدینه و مدیریت راهبردی رسول خدا (ص) برای خودکفایی طی سال‌های اول و دوم هجری» (۱۳۹۸) به بررسی روابط اقتصادی مسلمانان و یهودیان در مدینه پرداخته و اقداماتی چون احیای زمین‌های بایر، کاشت درختان مثمر، رهاسازی و احیای منابع آبی، اعزام کاروان‌های تجاری به شام، کارآفرینی و تشویق به مشارکت اقتصادی، برپایی بازار مستقل و حاکم کردن قوانین اسلامی بر معاملات تجاری را از جمله راهکارهای خردمندانانه پیامبر اکرم (ص) برای خودکفایی مسلمانان برشمردند. آن‌ها این اقدامات را به عنوان سیاست توسعه عمومی تفسیر کرده، نه استراتژی برای خنثی‌سازی امتیاز جغرافیایی رقبای.

مطالعات پیشین با وجود ارزشمندی در تحلیل ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و گفتمانی روابط پیامبر (ص) و یهودیان مدینه و اشاره ضمنی به جغرافیای مدینه، تنش‌ها را صرفاً برآمده از عوامل مذهبی یا سیاسی و اقتصادی تحلیل کرده است. حال آنکه غفلت از نقش منابع طبیعی و مرزهای جغرافیایی به عنوان سازه‌های خاموش قدرت، موجب شده درک درستی از تنوع راهبردهای پیامبر (ص) در مواجهه با چالش‌های محیطی مدینه به دست نیاید. بنابراین توجه به جغرافیای طبیعی مدینه و راهبردهای پیامبر (ص) در تحلیل روابط با یهودیان ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش می‌کوشد با واکاوی منابع تاریخی و جغرافیایی قدیم و جدید، لایه‌های پنهان رابطه فضا و سیاست در مدینه عصر نبوی را آشکار سازد. با تکیه بر نقد پیشینه فوق، این مقاله بر دو فرضیه اصلی استوار است:

ساکن شدند و با ساخت قلعه‌ها و قنات‌ها، پایه‌های جوامع متمدن را بنا نهادند (الشریف، ۲۰۰۳م: ۲۴۴-۲۴۸؛ سالم، ۱۳۹۱: ۲۹۲).

یهودیان مدینه در سه قبیله اصلی بنی‌نضیر، بنی‌قریظه و بنی‌قینقاع سازمان یافته بودند که هر یک در مناطق استراتژیک شهر مستقر بودند. بنی‌نضیر در مناطق مرتفع حره واقم (شرق مدینه) و نزدیک به وادی بطحان؛ بنی‌قریظه در جنوب شرقی مدینه، نزدیک وادی مهزور و بنی‌قینقاع در غرب مدینه، نزدیک بازار اصلی شهر. علاوه بر این، بیش از بیست طایفه یهودی مانند بنی‌ثعلبه، بنی‌حجر و بنی‌زیداللات در حاشیه شهر و مسیرهای تجاری ساکن شدند (سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۱/۱۱۳؛ ابن‌نجار، ۱۹۹۶م: ۳۲۶). این پراکندگی جغرافیایی، سلطه آنان بر مسیرهای تجاری شام و یمن و منابع آب را ممکن می‌ساخت. آنان زمین‌های خشک مدینه را به مزارع خرما و گندم تبدیل کردند و با تسلط بر بازارهای محلی و کاروان‌های عبوری از مدینه، به ویژه در تجارت ادویه و سلاح اقتصاد خود را قوت بخشیدند. ترس از حمله قبایل عرب بیلبان‌گرد و رقابت‌های داخلی، یهودیان را به ساخت قلعه‌های مستحکم سوق داد (سالم، ۱۳۹۱: ۲۹۵). قلعه‌هایی که در کنار تأمین امنیت، نماد قدرت اقتصادی - نظامی یهودیان بود. تکلم یهودیان به زبان عربی بوده، اما واژگان عبری در گویش آنان مشهود و حتی در نام‌گذاری برخی از مکان‌های یثرب نیز وارد شده است. به طور مثال وادی بطحان به معنای «دره اعتماد» و وادی مهزور به عنوان «مجرای آب» تلقی شده است. پیش از اسلام تعاملات آنان با قبایل عرب اوس و خزرج ترکیبی از همزیستی و رقابت بود. در جنگ‌های داخلی مانند جنگ بعات، یهودیان گاه با یک قبیله عرب علیه دیگری متحد می‌شدند (سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۱/۱۷۰) یا در رقابت بر سر منابع به درگیری‌های خونین متوسل می‌شدند. یهودیان مدینه

با ترکیبی از مهارت‌های کشاورزی، تجاری و نظامی، به بازیگرانی کلیدی در تحولات پیش از اسلام تبدیل شدند. با این حال، تمرکز قدرت در قلعه‌ها و انحصار منابع، تنش‌هایی ایجاد کرد که پس از هجرت پیامبر (ص) به اوج خود رسید. این پیشینه، نه تنها جایگاه یهودیان را به عنوان ساکنان دیرینه مدینه تثبیت می‌کند، بلکه زمینه‌ساز تحلیل تنش‌های پس از هجرت می‌باشد.

۳. هجرت پیامبر (ص) و شکل‌گیری جامعه چند فرهنگی

هجرت پیامبر اکرم (ص) به مدینه، تنها جابه‌جایی جمعیتی نبود، بلکه بازتعریف کامل نقشه قدرت در این شهر را در پی داشت. پیش از هجرت، جغرافیای مدینه زیر سلطه دو نیرو بود. قبایل یهودی و قبایل عرب اوس و خزرج. پس از هجرت پیامبر (ص) مسلمانان نیز به این ترکیب جمعیتی افزوده شدند. اگرچه در پرتو تمهیدات قبلی، انصار به یاری مهاجران پرداختند و مسئله استقرار آنان حل و فصل شد، اما زندگی آرام تمام اعضا، اعم از مهاجر و انصار و یهود و مشرک و نیز برقراری تعاملات سیاسی و اجتماعی میان تمام اعضا نیازمند تدابیری جدی بود. پیامبر اکرم (ص) با در نظر گرفتن تنوع جامعه مدینه، درصدد برآمدند تا پایه‌های یک زندگی مسالمت‌آمیز و اتحادی فراگیر را بنا نهند. هدف اصلی، ایجاد آرامش و همدلی در این جامعه نوپا بود و در سال‌های ابتدایی، این همزیستی در تعاملات روزمره و در بافت زندگی شهری مدینه شکل گرفت. پیامبر (ص) برای ساماندهی این روابط، پیمان اخوت بین انصار و مهاجرین و از سوی دیگر یک چارچوب قانونی و سیاسی مدون را تحت عنوان نظام‌نامه مدینه یا «صحیفه مدینه» را پایه‌گذاری کردند (ابن‌هشام، بی تا: ۵۰۱/۱-۵۰۴). این نظام‌نامه نه تنها حقوق مسلمانان، بلکه حقوق یهودیان را به رسمیت می‌شناخت. یک پیمان جمعی که روابط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را براساس

اصول برابری، همکاری در دفاع از شهر و پرهیز از هرگونه تجاوز تنظیم می‌کرد.

یکی از مهم‌ترین نکات این نظام‌نامه، احترام به اعتقادات و آزادی‌های مذهبی یهودیان بود. پیامبر به آنان اجازه داد تا بر اساس آیین خود عمل کنند و در کنار مسلمانان احساس امنیت و آرامش داشته باشند. نظام‌نامه به صراحت یهودیان را به عنوان یک امت در کنار مسلمانان به رسمیت می‌شناخت که نشان‌دهنده پذیرش حضور آن‌ها در ساختار اجتماعی مدینه بود. این نظام‌نامه همچنین به حقوق و مسئولیت‌های متقابل اشاره داشت. یهودیان در هزینه‌های دفاع از مدینه با مسلمانان شریک بودند و در زمان جنگ می‌بایست با یکدیگر همکاری کنند (ابن‌هشام، بی‌تا: ۱/۵۰۴). این نشان‌دهنده وجود یک پیمان دفاعی و همکاری مشترک بود. برای حل و فصل اختلافات احتمالی، نظام‌نامه یک مرجع نهایی تعیین کرده بود. در صورت بروز هرگونه اختلاف میان گروه‌های مختلف، مرجعیت حل این مسائل به الله و پیامبر اسلام سپرده شده بود که نشان‌دهنده جایگاه محوری پیامبر (ص) در اداره امور داخلی جامعه مدینه بود. همچنین، نظام‌نامه به موضوع امنیت فردی و پناهندگی توجه ویژه‌ای داشت و مدینه را برای تمامی پابندگان به این پیمان، حرم و محل امن اعلام می‌کرد.

در واقع نظام‌نامه مدینه تصویری از تلاش پیامبر اسلام (ص) برای ساختن جامعه‌ای چند فرهنگی بر پایه عدالت و احترام متقابل ارائه می‌داد. این سند، حقوق و مسئولیت‌های یهودیان را به رسمیت شناخته و چارچوبی را برای یک زندگی مسالمت‌آمیز در کنار مسلمانان فراهم کرده بود. این نشان می‌دهد که در آغاز شکل‌گیری جامعه اسلامی در مدینه، رویکردی مبتنی بر قرارداد و همزیستی با یهودیان در پیش گرفته شده بود و موفقیت آن به پابندی هر دو گروه به اصول و مفاد نظام‌نامه مدینه بستگی داشته است (ابن‌هشام، بی‌تا:

۱/۵۰۴؛ حمید عبدالله، بی‌تا: ۱/۶۴؛ زرگری‌نژاد، ۱۳۹۳: ۳۵۰-۳۴۰). با وجود تلاش‌ها برای همزیستی، این مسیر بدون چالش نبوده و همزیستی نوپا، تحت فشار عوامل مختلف اجتماعی، مذهبی، فرهنگی، رقابت‌های اقتصادی، سیاسی و جغرافیای دوام چندانی نداشت.

۴. جغرافیای طبیعی مدینه

بر اساس تقسیم‌بندی هفت‌گانه اقلیمی یاقوت حموی، مدینه در اقلیم دوم قرار دارد با طول جغرافیایی ۶۰.۵ درجه شرقی و عرض ۲۰ درجه شمالی (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۱/۸۲). ابن‌حائک در این باره نظر حبش هیأت‌دان اسکندرانی را وارد کتاب خود کرده است و طول مدینه را ۱۱۸ و عرض آن را ۲۴ درجه ثبت کرده است (ابن‌حائک، ۱۸۸۴م: ۱۶۷). شهر مدینه در فاصله ۵۰۰ کیلومتری شمال مکه، در منطقه‌ای نیمه‌خشک در دشتی وسیع و باز واقع شده و از شرق به حره واقم (زمین‌های سنگلاخی آتشفشانی) و از غرب به حره و بره محدود می‌شود. وجود خاک شور در این منطقه از حاصلخیزی آن نکاسته است. مدینه با چشمه‌های پراکنده و وادی‌های حاصلخیز، به یکی از کانون‌های کشاورزی حجاز تبدیل شد (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۱/۸۴؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۱۸۸؛ رفعت پاشا، ۱۹۲۵م: ۱/۴۰۷).

با توجه به اینکه محور جغرافیای طبیعی پژوهش حاضر بر آب استوار است، از دیگر مولفه‌های جغرافیای طبیعی مانند کوه‌ها، وادی‌ها و حره‌ها ذکر می‌شود. در سرزمین مدینه چاه‌های آب نماد حیات بوده و نقش محوری در تأمین نیازهای ساکنان ایفا کرده است. در این بین چاه‌هایی مانند رومه در منطقه العوالی، بضاعه در غرب مسجدالنبی، اریس در جنوب مدینه، حاء در نزدیکی مسجدالقبلا از مهم‌ترین چاه‌های مدینه به شمار می‌رفتند. بیشتر این‌ها در اختیار یهودیان بود. این چاه‌ها با عمق کمی گاه به اندازه قد یک انسان و وابسته با بارش‌های فصلی بود که در مواقع خشکسالی به

چالشی برای ساکنان تبدیل می‌شد (سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۳/ ۸۹۹-۹۰۵؛ ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۲۰۳/۱؛ خیاری، ۱۴۱۹ق: ۲۴۰-۲۸۵؛ الشریف، ۲۰۰۳م: ۱۳۰-۱۳۵). مزارع و بیابان‌ها به جهت حاصلخیزی خاک به دلیل جاری شدن آب باران در وادی‌ها از همه جهات به جز غرب، مدینه را احاطه کرده بودند. این وادی‌ها نیز در دست قبایل یهود بود (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۸۵/۵)؛ مانند قنات بنی قریظه که برای آبیاری مزارع استفاده می‌شد (ابن هشام، بی تا: ۲۴۵-۳؛ ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱۶۸/۱). پیش از اسلام، مدینه شهری یکپارچه نبود، بلکه مجموعه‌ای از سکونتگاه‌های پراکنده قبیله‌ای بود که هر قبیله در منطقه‌ای خاص با اتکا به عوارض طبیعی مانند قلعه‌ها در حره واقم مستقر شده بود (یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۴۳۱/۵؛ ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱۱۸/۱). این جغرافیای طبیعی نه تنها بستر زندگی، بلکه عاملی کلیدی در شکل‌گیری روابط میان ساکنان مدینه بود.

۵. نقش آب در باز تعریف قدرت در مدینه‌النبی

مدینه شهری محصور در کویر و وابسته به منابع آبی محدود، از دیرباز صحنه رقابتی سخت بر سر کنترل چاه‌ها، قنات‌ها و وادی‌ها بود. خشکی ذاتی این منطقه، بارش‌های ناچیز و موقتی و وابستگی حیاتی به آب‌های زیرزمینی، هر قطره آب را به گنجی بی‌بدیل تبدیل می‌کرد. جغرافیای طبیعی مدینه، ساختار اقتصادی این شهر را به دو بخش مجزا تقسیم کرد: یهودیان، به ویژه قبایل بنی نضیر و بنی قریظه، بر مناطق غربی و جنوبی با نخلستان‌ها و چاه‌های پرآب تسلط داشتند، در حالی که قبایل اوس و خزرج به شرق شهر، با زمین‌های شور و کم‌حاصل، رانده شدند (ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۶۸؛ کعکعی، ۱۴۱۹ق: ۷۰۴/۲؛ ابن نجار، ۱۹۹۶م: ۱۴؛ سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۱/۱۹۹). یهودیان با انحصار بر وادی‌های استراتژیک مانند مدینب و بطحان، هسته اقتصادی مدینه را در دست گرفته بودند. منابعی مانند معجم البلدان از

یاقوت حموی از نخلستان‌های بی‌نظیر مدینه یاد کرده که نمادی از رونق کشاورزی تحت کنترل یهودیان بود. یاقوت حموی، ۱۹۷۷م: ۲/۲۴۵).

با هجرت پیامبر (ص) و رشد سریع جمعیت مسلمانان، نیاز به آب برای آشامیدن، کشاورزی و توسعه شهر، خطری بالقوه محسوب می‌شد. اینجا بود که کنترل چاه‌های استراتژیک توسط یهودیان، آتش اختلافات را شعله‌ور ساخت. یهودیان مدینه، که سال‌ها پیش از هجرت پیامبر (ص) بخش عمده چاه‌ها و قنات‌ها را در اختیار داشتند، از این موقعیت برای تثبیت قدرت اقتصادی و اهرمی برای فشار سیاسی و نظامی استفاده کردند. چاه رومه در منطقه العوالی که آب شیرین آن نیاز هفت قبیله را برطرف می‌کرد، توسط مالکی یهودی به نام رومه الغفاری اداره می‌شد (خیاری، ۱۴۱۹ق: ۲۶۴). او هر دلو آب را به قیمت یک درهم - معادل دستمزد روزانه یک کارگر - به مسلمانان می‌فروخت. این رفتار سودجویانه در شرایط خشکسالی، خشم عمومی را برانگیخت. مهاجران مسلمان که پس از هجرت به مدینه نیازمند زمین و آب بودند، به حاشیه مناطق شرقی محروم رانده شدند. این نابرابری در دسترسی به منابع، فشار اقتصادی بر مسلمانان را افزایش داد و به تنش‌های اجتماعی دامن زد.

یهودیان در اقدامی تهاجمی، زمانی که مسلمانان عازم غزوه بدر در سال دوم هجری بودند، آب چاه سقی را قطع کردند تا مسلمانان را در آستانه تشنگی و تسلیم قرار دهند. در این رابطه جابر بن عبدالله انصاری از پدرش عبدالله بن عمرو نقل کرده است که در آستانه غزوه بدر، یهودیان دسترسی به چاه سقی را مسدود کرده بودند و مسلمانان مجبور شدند با آن‌ها درگیر شوند. یهودیان آب را نه یک کالای اقتصادی، بلکه سلاحی برای جنگ روانی می‌دانستند. یهودیان بارها با فروش آب به قیمت‌های گزاف یا قطع جریان آن، عهدشکنی کردند و این در تضاد با آموزه

های پیامبر (ص) بود. ایشان در حدیثی فرموده بودند: «سه چیز همگانی است. آب، مرتع و آتش» (المتقی الهندی، ۱۹۸۱م: ۸۳/۴).

تقابل فرهنگی عمیقی بر سر مفهوم مالکیت آب وجود داشت. یهودیان آب را ملک خصوصی می‌خواندند و حتی از دادن آب رایگان به مسلمان خودداری می‌کردند. در مقابل، مسلمانان آب را حق الهی تمام موجودات و از اموال عمومی می‌دانستند. این نگرش، ریشه در آموزه‌های پیامبر (ص) و فرهنگ پیشین مهاجران داشت؛ چنان که در مکه، سکایت یا آبرسانی رایگان به حجاج (ازرقی، ۱۳۵۲ق: ۶۵/۲) افتخاری بزرگ برای قبایل عرب محسوب می‌شد. اما در مدینه، مهاجران با واقعیتی سخت روبرو شدند. فروش آب به بهای گزاف، آن هم در شهری که جغرافیایش قحطی آب را تقدیر کرده بود. اختلاف بر سر آبیاری زمین‌ها به نمادی از این رقابت تبدیل شد. وادی مهزور که از قلعه‌های بنی قریظه می‌گذشت، منبع حیاتی آبیاری برای هر دو گروه بود. با این حال، چالش‌ها تنها به آبیاری زمین‌ها محدود نمی‌شد. سیلاب‌های ویرانگر وادی بطحان در فصل بارندگی، مرزهای زمین‌ها را محو می‌کرد و یهودیان از این فرصت برای ادعای مالکیت زمین‌های مسلمانان استفاده می‌کردند. ابن شهبه گزارش داده است: «بنی قریظه پس از یک سیل بزرگ، زمین‌های قبیله اوس را متعلق به خود دانستند» (ابن شهبه، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۶۸). درگیری مسلمانان با یهودیان بنی نضیر نشان داد که کنترل قلعه‌ها و نخلستان‌ها برای یهودیان چقدر با اهمیت بوده و با از دست دادن زمین‌ها، قدرت اقتصادی مسلمانان افزایش یافت.

اگرچه گزارشی از اعتراض مستقیم خانواده مخیریق وجود ندارد، اما وقف ناگهانی این منابع ممکن است به صورت غیر مستقیم، به حساسیت‌های اقتصادی یهودیان مدینه دامن زده باشد. این احتمال با توجه به الگوی کلی درگیری‌ها بر سر

منابع مانند چاه رومه تقویت می‌شود. در مقایسه با دیگر عوامل تنش‌زا مانند نقض پیمان‌های سیاسی توسط یهودیان یا تحریکات قبایل متحدشان وقف مخیریق نمی‌تواند به تنهایی علت مهمی برای درگیری‌ها باشد. با این حال، این واقعه را می‌توان به عنوان نمونه‌ای از انتقال تدریجی منابع اقتصادی از یهودیان به مسلمانان تحلیل کرد که در بلندمدت، توازن قدرت را در مدینه تغییر داد. حتی اگر خاندان مخیریق اعتراضی نکرده باشند، این انتقال منابع، در چارچوب رقابت‌های گسترده تر مسلمانان و یهودیان بر سر تسلط بر جغرافیای طبیعی مدینه قرار می‌گیرد. در این زمان، کنترل قلعه‌ها و نخلستان‌ها توسط مسلمانان در این تنش‌ها نقش کلیدی داشت. درگیری مسلمانان با بنی نضیر و بنی قریظه - که به اخراج یا محاصره این قبایل انجامید (ابن هشام، بی‌تا: ۱۹۲/۲). نه تنها جنبه سیاسی، بلکه بعد اقتصادی آشکاری داشت. تصرف قلعه‌های یهودیان، دسترسی مسلمانان به نخلستان‌ها و چاه‌های آب را افزایش داد و اقتصاد نوپای اسلامی را تقویت کرد.

۶. راهکارهای پیامبر اسلام (ص) در مواجهه با چالش آبی اقدامات پیامبر گرامی اسلام در راستای حل و فصل چالش‌های آب در مدینه به شرح ذیل است.

۱-۶. وقف یا صدقه دادن چاه‌ها و تشویق به مشارکت پیامبر اسلام (ص) با بیان پاداش اخروی، مسلمانان توانمند به لحاظ مالی را به خرید و صدقه دادن یا وقف چاه‌ها ترغیب می‌کرد. خرید و وقف چاه رومه و بضاعه (سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۳/۹۰۲) توسط عثمان (ابن شهبه، ۱۴۱۰ق: ۳/۱۷۸) و صدقه دادن چاه حاء توسط ابوظلحه انصاری - شاهد این بوده که پیامبر از آب خوش عطر آن نوشید - نمونه‌ای از این اقدامات بود. وقف مخیریق یهودی نقطه عطفی در تغییر توازن قدرت بود. مخیریق یهودی، از بزرگان بنی ثعلبه (بلاذری، ۱۹۹۶م: ۱/۲۸۵) پیش از غزوه احد وصیت کرد

می‌کرد، چراکه افزایش جمعیت و خشکسالی‌های مکرر، فشار بر منابع آبی را تشدید می‌نمود.

۷. نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی نقش منابع آبی مدینه در شکل‌گیری تنش‌های میان مسلمانان و یهودیان نشان می‌دهد که کمبود منابع آب و انحصارطلبی یهودیان بر زمین‌های حاصلخیز نه تنها بستری برای تنش‌های اقتصادی-سیاسی فراهم کرد، بلکه به عاملی کلیدی در بازتعریف قدرت و عدالت اجتماعی بدل شد. یهودیان با تکیه بر مزیت‌های جغرافیایی مانند کنترل چاه‌های حیاتی مانند رومه و سقیا، نخلستان‌های پرآب (عوالی) و قلعه‌های مستحکم، سلطه خود را بر اقتصاد و امنیت مدینه تثبیت کرده بودند. این انحصارطلبی، مهاجران مسلمان را که پس از هجرت با کمبود منابع روبرو شدند، به حاشیه راند و تنش‌ها را به اوج رساند. پیامبر اکرم (ص) با درک این واقعیت، راهکارهایی ترکیبی برای تعدیل این نابرابری‌ها به کار گرفت.

تحلیل داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که جغرافیا تنها بستر رویدادها نبود، بلکه با تعیین دسترسی به منابع، به سازه خاموش قدرت تبدیل شد. جغرافیای خشک مدینه با کم‌آبی ذاتی، بارش‌های ناچیز و موقتی و وابستگی مطلق به منابع زیرزمینی، می‌تواند سرنوشت اجتماعی را در چرخ‌های معیوب قرار دهد. حتی راهکارهای پیامبر (ص) نتوانست بر این چرخه غلبه کند، چرا که آب در مدینه تنها یک منبع نبود، بلکه ابزار قدرت بود. یهودیان با درک این واقعیت، از آن بهره بردند و مسلمانان را در تنگنای جغرافیا اسیر کردند. اگر مدینه شهری با رودخانه‌های همیشه جاری و باران‌های فراوان بود، شاید انحصارطلبی یهودیان چنین تأثیر مرگباری نمی‌گذاشت؛ اما جغرافیای خشک، آب را به اهرمی تبدیل کرد که همزیستی را به رویارویی کشاند. حتی اگر یهودیان پیمان مدینه را نقض نمی‌کردند، باز هم کمبود آب به دلیل رشد

که هفت باغ شخصی‌اش در صورت شهادت، به پیامبر (ص) منتقل شود (ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۷۵؛ سمهودی، ۱۴۱۹ق: ۱۵۹/۳؛ ابن سعد، ۱۹۹۰م: ۱/۳۸۹). پس از کشته شدن او در غزوه احد، این باغ‌ها طبق وصیت، در اختیار پیامبر (ص) قرار گرفت و به عنوان موقوفات اسلامی برای مصارف عمومی وقف شد (ابن سعد، ۱۹۹۰م: ۱/۳۸۹). این باغ‌ها در منطقه العوالی از مناطق حاصلخیز مدینه قرار داشت و شامل نخلستان‌ها و چاه‌های آب بود (ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۷۵-۱۷۰). کنترل باغ‌ها نه تنها برای تأمین معیشت، بلکه برای قدرت سیاسی-اقتصادی در مدینه حیاتی بود.

۲-۶. تشویق به لایروبی چاه‌ها

برای بهره‌برداری بیشتر از آب چاه و جلوگیری از خشک شدن همیشگی آن به جهت اینکه چاه‌ها پس از مدتی به دلیل کم‌آبی ریزش می‌کردند (خیاری، ۱۴۱۹ق: ۲۵۳).

۳-۶. تأکید بر اخلاق زیست محیطی از طریق آموزه‌های اسلامی با منع اسراف آب، حتی در وضو و غسل، الگویی از مصرف متعادل ارائه داد.

۴-۶. تقسیم آب

با اوج گرفتن تنش‌ها و بردن شکایات نزد پیامبر (ص) ایشان حکم معروفی درباره تقسیم آب صادر کردند:

آب تا پشت پا (کعبین) باشد؛ بالادست حق ندارد بیش از این آب را از پایین دست نگه دارد، و پایین دست نیز نمی‌تواند آب را از بالادست نگه دارد (ابن شبه، ۱۴۱۰ق: ۱/۱۷۱؛ بلاذری، ۱۹۸۸م: ۱۹-۲۰).

این حکم که برای وادی‌های دیگر مانند بطحان تکرار شد، تلاشی برای تعدیل انحصار یهودیان بر منابع آبی بود؛ اما چرا با وجود راهکارهای پیامبر (ص) تنش‌ها پایدار ماند؟ پاسخ در ذات جغرافیای مدینه نهفته است. کمبود آب یک مسئله ساختاری بود که رقابت بر سر آن را اجتناب‌ناپذیر می‌کرد. وقف چاه‌ها به طور موقت، آتش اختلافات را خاموش

- رفعت پاشا، ابراهیم، مرآة الحرمين، قاهره: دارالکتب المصریه، ۱۹۲۵م.

- زرگری نژاد، غلامحسین، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، تهران: سمت، ۱۳۹۲.

- سالم، عبدالعزیز، تاریخ العرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدیقی نیا، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۱.

- طبری، محمدبن جریر، تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، ۱۳۷۵.

- عبداللهی، عصمت و فاطمه خلیلی، «چرایی تحول گفتمان رسول خدا (ص) در برخورد با یهودیان مدینه براساس قرآن کریم»، نشریه تاریخ، ش ۷۱، صص ۱۵-۲۵، ۱۴۰۲.

- علی بیگی، حسین و شهرام یوسفی فر، «واکاوی روابط اقتصادی مسلمانان با یهود مدینه و مدیریت راهبردی رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم برای خودکفایی طی سال‌های اول و دوم هجری»، نشریه تاریخ اسلام در آینه پژوهش، سال شانزدهم، ش ۴۶، صص ۹۱-۱۱۲، ۱۳۹۸.

- قاضی نعمان، دعائم الاسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الاحکام، قم: آل بیت، ۱۳۸۵.

- کارگران، ابراهیم و محمدحسین هاشمیان، «راهبردهای مدیریت فرهنگی اجتماعی پیامبر اکرم (ص) در مواجهه با یهودیان مدینه»، فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، سال سیزدهم، ش ۵۰، صص ۷۷-۹۳، ۱۴۰۱.

- کعکی، عبدالعزیز، معالم المدینه المنوره بین العماره و التاريخ، بیروت: دارالمکتبه الهلال، ۱۴۱۹ق.

- محمد حمیدالله، اولین قانون اساسی مکتوب، ترجمه غلامرضا سعیدی، تهران: بعثت، بی تا.

- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۸.

- مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱.

- مهدوی فخر، زهرا و محمد مهدی کریمی نیا و مجتبی انصاری مقدم، «رفتارشناسی پیامبر اکرم (ص) در تعاملات اجتماعی با یهودیان مدینه»، نشریه پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ش ۲۵، صص ۴۰-۵۲، ۱۴۰۰.

- یعقوبی، ابن واضح، البلدان، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۳۳ق.

جمعیت و محدودیت‌های طبیعی، تنش‌های جدیدی می آفرید. با این حال، تدابیر پیامبر (ص) نشان داد که با عدالت در توزیع منابع و بازتعریف توازن فضایی، می توان تا حدودی بر چالش‌های جغرافیایی غلبه کرد.

کتابنامه

- قرآن کریم

- ابن شهبه، عمر، تاریخ مدینه المنوره، تحقیق فهیم محمد شلتوت، بی جا: دارالفکر، ۱۴۱۰ق.

- ابن سعد، طبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۰م.

- ابن نجار، الدرر الثمینه فی اخبار المدینه، تحقیق حسین محمد علی شکر، بیروت: دارالارقم بن ابی الارقم، ۱۹۹۶م.

- ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، بی جا: دارالمعرفه، بی تا.

- ازرقی، ابوالولید محمد بن عبدالله، اخبار مکه و ما جاء فیها من آثاره، تحقیق رشدی صالح ملحس، مکه: دارالاندلس، ۱۳۵۲.

- السمهودی، ابوالحسن بن عبدالله، وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.

- الشریف، احمد ابراهیم، مکه و المدینه فی الجاهلیه و عهد الرسول (ص)، قاهره: دارالفکر العربی، ۲۰۰۳م.

- المتقی الهندی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، محقق بکری حیاتی - صفوه السقا، بی جا: موسسه الرساله، ۱۹۸۱م.

- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، تحقیق محمد زهیر بن ناصر الناصر، بیروت: دار طوق النجاة، ۱۴۲۲ق.

- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض الزرکلی، بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۶م.

- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، بیروت: دار المکتبه الهلال، ۱۹۸۸م.

- حر عاملی، وسائل الشیعه، قم: موسسه ال بیت، ۱۴۰۹ق.

- حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت: دار صادر، ۱۹۷۷م.

- حمیری، عبدالله بن عبدالمنعم، روض المعطار فی خبر الاقطار، تحقیق احسان عباس، بیروت: موسسه ناصر للثقافه، ۱۹۸۰م.

- خوانین زاده، محمدحسین، پیامبر و یهود مدینه، قم: میثاق، ۱۳۹۱.

- خیاری، احمد یاسین، تاریخ معالم المدینه المنوره قدیما و حدیثا، عربستان: عامه، ۱۴۱۹ق.